

RECENSIES

gebouwen en verschillende straten en pleinen ter sprake. Voor niet-Bredanaars is dit hoofdstuk alleen maar te lezen en te begrijpen als men continu een stadsplan opengevouwen voor zich heeft liggen. Voor de inwoners zelf zal dit één van de meest waardevolle hoofdstukken zijn, omdat zij zich genoemde gebouwen en straten onmiddellijk voor de geest kunnen halen. Doordat een zestigtal illustraties zijn bijgevoegd kunnen de anderen in ieder geval een idee krijgen van wat zij missen als niet-ingezetenen.

Alles overziend, geloof ik dat Bredanaars en niet-Bredanaars de redactie-commissie dankbaar kunnen zijn dat zij dit tweede deel, ondanks de lacunes, toch hebben laten verschijnen. De economische en sociale geschiedenis ontbreken geheel, de politieke geschiedenis van 1648-1785 is te vluchtig afgedaan, maar er zijn voldoende interessante aspecten belicht om publicatie volledig verantwoord te maken.

H. P. H. Jansen

O. Moorman van Kappen, J. Korf, O. W. A. baron van Verschuer, *Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard* (Tiel/Zaltbommel, 1977, xiv, 441 blz.).

In deze tijd van toenemende interesse voor locale en regionale geschiedbeoefening is het te verwachten dat elke mogelijkheid tot herdenking wordt aangegrepen om die locale geschiedenis in de (landelijke) aandacht te brengen. Bij herdenkingen van stadsrechtverleningen, van vroegst overgeleverde vermeldingen van steden en dorpen en van de totstandkoming van allerhande instellingen verschijnen steeds meer publicaties die in brede kring aftrek vinden. Voor de waterschappen wordt de belangstelling waarschijnlijk mede bevorderd door de bestuurlijke reorganisatie en landelijke herindeling die door de regering op dit moment wordt nagestreefd.

Voor de Tieler- en Bommelerwaarden heeft de viering van het 650-jarig bestaan als institutionele eenheden onder overheidsgezag geleid tot een publicatie over de waterstaatkundige geschiedenis van de beide waarden. Het eerste deel (233 blz.) getiteld: *De historische ontwikkeling van het waterschapswezen, dijk- en waterschapsrecht in de Tieler- en Bommelerwaarden tot het begin der negentiende eeuw* is van de hand van de Nijmeegse hoogleraar in de rechtsgeschiedenis O. Moorman van Kappen. Hij geeft daarin, zoals ook uit de titel blijkt, een in hoofdzaak rechtshistorische en institutionele beschrijving van de ontwikkeling van de beide waarden. Voorafgaande aan landsheerlijke bemoeienis in waterstaatszaken constateerde ook MvK communale en later intercommunale samenwerking, in ieder geval voor de Bommelerwaard die in 1320 een heemraad blijkt te hebben, en waarschijnlijk ook voor de Tielerwaard, waarvoor evenwel gegevens ontbreken. Op 8 december 1327 werden deze belangengroeperingen per waard in een groter verband ondergebracht doordat de graaf van Gelre aan de beide waarden dijkrechten verleende en voor beide waarden gelijklopende regelingen trof. Beide oorkonden werden door MvK in bijlagen opgenomen. Door nieuwe en aanvullende dijkbrieven, voor de Tielerwaard in 1399 en 1409, voor de Bommelerwaard in 1409 en 1414, werden de rechten en plichten en de organisatievorm voor de komende eeuwen vastgelegd. In de zeventiende eeuw werden gegroeide gewoonterechten geregeld en vastgelegd in 1683 in de 'gereformeerde dijkrechten van Thielreende Bommelreweerden' (eveneens in bijlage opgenomen).

Door de beschrijving van enkele conflicten in de beide waarden (Dalem als het 'gat' in de ring van de Tielerwaard, Driel en de Zehedijk, de gemene Gamerse dijk en de Heesseltse 'uyterdijk') wordt de bijna van nature wat droge rechtshistorische stof en het wat juridisch

en archaisch taalgebruik van de auteur verlevendigd. Tevens geven dergelijke gevallen een beeld van de werking van de regels, en soms ook van het niet goed functioneren daarvan in de praktijk. Zo is bij de beschrijving van de aanleiding tot de reformatie van de dijkrechten in de zeventiende eeuw als een voorbeeld een prachtige beschrijving ingevoegd van het conflict van de heer van Zuilichem, Constantijn Huygens, met de zevengevers van Zuilichem. Als een voorbeeld, want er moeten veel meer van dergelijke gevallen geweest zijn, zoals MvK suggereert wanneer hij het heeft over de vele klachten na het terugtrekken van de Fransen uit het Nederlands rivierengebied en de daarmee gepaard gaande verwoestingen en dijkdoorstekingen.

Enige aandacht wordt nog besteed aan de lokale en interlocale waterstaatszorg en aan de particuliere dijkstoelen van de heren der hoge heerlijkheden binnen de beide waarden. Schrijver eindigt zijn verhaal met het overgangstijdperk 1795-1838 waarin de organisatie van de beide dijkstoelen weliswaar bleef zoals hij was geweest, doch de autonomie steeds meer werd ingeperkt door een groter toezicht van bovenaf. Dit laatste gebeurde door de instelling in 1798 van een 'agent van inwendige policie en toezicht op de staat van dijken, wegen en wateren' en tevens door het verlenen van vernietigingsbevoegdheid aan de departementale besturen voor besluiten van lagere colleges, later uitgebreid met de instelling van allerlei toezichthoudende en wetgevende commissies. Bij de restauratie kwam het op-pertoezicht over de waterstaat aan de kroon.

Ondanks het feit dat de ondertitel van het boek zegt slechts grepen uit de geschiedenis van de waterstaatszorg te bieden, is dit deel overdadig en daarbij tevens een afgerond geheel geworden, zodanig dat men over deze bijdrage tot de regionale geschiedschrijving en tot de ontwikkeling van dijk- en waterbeheer door Moorman Van Kappen slechts verheugd kan zijn.

Een enkele opmerking moet mij wel van het hart. In de eerste plaats is dat het ontbreken van duidelijke kaarten en reconstructiekaartjes waarop de genoemde plaatsen, waterlopen en dijken makkelijk zijn terug te vinden. Voor autochtonen zal het geen bezwaar zijn wanneer zij over de Meidijk, de Boutensteinse wetering of 'Herwijnen [lees: Hurwenen]' lezen. Anderen hebben lang niet voldoende aan de kaart van de beide waarden van de *Tegenwoordige Staat van Gelderland* uit 1740 (afb. 5), waarop vele in het boek behandelde namen niet vermeld staan, of aan de schaarse deelkaartjes uit verschillende perioden. Een goede overzichtskaart ontbreekt.

Een tweede opmerking zou ik willen maken over de tamelijk willekeurige keuze bij het uitleggen van begrippen, bijna altijd aan de hand van de *Hoofdlijnen* van Monté Ver Loren en Spruit. Zo wordt wel uitleg gegeven van hofstelsel (10), keur (45), hoge en lage jurisdictie (23), en peremptoir (28), maar niet van dijkstoel (23) of dijkconcessionarissen (28). De vraag dringt zich op voor wie MvK eigenlijk heeft geschreven. Hij veronderstelt klaarblijkelijk dat de lezers wel de waterstaatkundige terminologie kennen maar niet de rechtshistorische.

Een derde opmerking geldt de behandeling van dijkverlating met dijkgave, boezemrecht en zevengevers. De betrekkelijk langdurige procedure die moet worden gevolgd wanneer bij dijkshouw de dijkgraaf en heemraden een dijkvak niet onderhouden vinden en vaststellen dat de onderhoudsplichtige eigenaar het dijkvak in de steek heeft gelaten, wordt beschreven op het moment dat de schrijver is aangekomen bij de Bommelerwaardse dijkbrief van 1414. MvK suggereert daarmee dat de beschreven procedure die van begin vijftiende eeuw zou zijn. Hij heeft evenwel, zo zegt hij in een noot (61) voor de uiteenzetting 'mede' gebruik gemaakt van het gereformeerde dijkrecht van 1683 'omdat de andere bronnen [zijn dat geen gewone bronnen!] slechts een fragmentarisch inzicht in de procedu-

re van een zgn. dijkgave verschaffen'. Mij lijkt het wel waarschijnlijk dat in dijkzaken gewoonten een lang bestaan hebben. Bovendien is het gereformeerde dijkrecht van 1683 gedeeltelijk een optekening van de verschillende gewoonterechten. Maar MvK noemt het tevens een 'gemoderniseerde codificatie' (95). Hij zegt ook: 'bij de redactie ervan is in ruime mate gebruik gemaakt van de toen al tweemaal herziene gereformeerde dijkrechten van de vier bovenambten in de redactie van 1640' (114). De vraag lijkt mij gewettigd welk deel van de gereformeerde dijkrechten van 1683 een 'inheemse gewoonterechtelijke origine' heeft, en die vraag moet onderzocht worden door vergelijking met de overgeleverde bronnen, hoe fragmentarisch die ook zijn. Mogelijkheden waren er wel degelijk geweest om vijftiende-eeuws materiaal te gebruiken. In het Rossums dijkrecht, een 'interessant dijkrecht' en 'een toekomstige uitgave alleszins waard' zegt MvK, uitgevaardigd door heer Johan van Rossum in 1458, staan ook bepalingen over dijkverlating. En zo zullen er nog wel meer mogelijkheden zijn om een reconstructie te vervaardigen van de veertiende- en vijftiende-eeuwse procedure bij dijkverlating.

Nog een tweetal opmerkingen moeten mij van het hart. In de Boutensteine weteringbrief van 9 mei 1316 is sprake van een grafelijke 'judex in Tyelrewerde et in Boemelrewerde'. MvK oppert-dat dit 'wellicht een voorganger van de in 1336 optredende 'eerste amptman ... heer Gerrit de Cock van Bruekom' zou kunnen zijn. Dat 'eerste amptman' ontleent MvK aan Van Spaen, maar door MvK's veronderstelling dat hier sprake zou kunnen zijn van een voorganger is dat al niet meer juist. Tevens verwijst hij in de noot naar de uitgave van de rekening van het graafschap Gelre van 1294-5 door L. S. Meihuizen, waaruit blijkt dat het 'officium' van Tieler- en Bommelerwaarden 'toen al, ofschoon nog in een tamelijk embryonale vorm' bestond. Mij lijkt het ambt in het geheel niet 'embryonaal'. Weliswaar is de verrekening van de inkomsten door Riquinus de Drile over de periode 13 juli-21 september 1294 niet ingevuld, maar wel is er ruimte voor opengelaten. Naar de redenen daartoe kan men slechts gissen. Maar over de volgende periode tot 13 juli 1295 wordt wel degelijk volop verantwoording afgelegd van de inkomsten en uitgaven door Everardus de Ambersoye (rek. 89-90) 'de officio Bomelre et Thilre'. Reeds aan het eind van de dertiende eeuw kan niet meer volgens mij van een 'embryonale' vorm van het ambt van de beide waarden worden gesproken. Tevens blijkt dat de waarden toen al geografische eenheden vormden onder grafelijk overheidsgezag. En dat kan de grafelijke ingreep betreffende de waterstaatszorg mede verklaren. Mogelijkerwijs is er slechts sprake van een splitsing van functies, voorheen allen in handen van de ambtman van de beide waarden. Kortom: een functionalisering zoals ook op andere niveau's in grafelijke en koninklijke ambtenarenapparaten in diezelfde tijd is terug te vinden.

In de Drielse weteringbrief van 21 augustus 1320, die helaas niet in bijlage is opgenomen, wordt met het oog op beheer en onderhoud van de nieuwe wetering door graaf Reinoud een waterschapsbestuur in het leven geroepen, bestaande uit zeven heemraden, vier uit Driel, twee uit Rossum en één uit Hurwenen. MvK merkt op dat 'Reinoud niet voorschrijft hoe en door wie de beide Rossumse heemraden aangewezen zullen worden' en hij brengt dit in verband met grafelijke 'terughoudendheid' gezien de 'maatschappelijk aanzienlijke status van de heer van deze voormalige hoge heerlijkheid'. Tevoren betoogde MvK echter dat de Gelderse graaf er alles aan deed om de macht van de heerlijkheden binnen zijn gebied te breken. Mij komt een dergelijke plotselinge terughoudendheid van de Gelderse graaf in het geval van de weteringbrief wat raadselachtig voor. Er staat mijns inziens dan ook wel degelijk op welke wijze de Rossumse heemraden aangewezen moeten worden in de weteringbrief van 1320, te oordelen naar het fragment dat MvK in zijn verhaal opneemt (31). Na eerst voorgeschreven te hebben dat de vier heemraden van Driel gekozen moeten

worden door de richter en de meerderheid van de geërfden in het dorp Driel ('men ... bij onsen rigter ende bij den meerdeel der geërfden desselven dorp kiezen sal') wordt van de andere twee dorpen mijns inziens gezegd dat dat moet gebeuren bij meerderheid van de geërfden in die twee dorpen ('ende twee van Rossum ende eenen uyten dorpe van Herwijnen bij den meerdeel der geërfden'). Het anders te lezen is gezocht. Wat eruit begrepen kan worden is dat noch in Rossum, noch in Hurwenen - want dit Herwijnen moet weer als Hurwenen gelezen worden - een grafelijke functionaris bevoegd is en dat zal wel wijzen op de nog steeds bestaande hoge heerlijkheidsmacht van de heren van beide dorpen. Bij de verkiezing wordt die evenwel genegeerd en dat wijst geenszins op terughoudendheid.

In dit bestek is in verhouding wat uitgebreider aandacht besteed aan het door Moorman van Kappen geschreven deel. Het beslaat dan ook de belangrijkste periode, die van de totstandkoming van de waterschappen met hun institutionele organisatie. Over het resterende deel moet ik kort zijn.

Een tweede deel van de jurist J. Korf behandelt een keuze uit de geschiedenis van de waarden uit het tijdvak van 1838 tot 1954 (195 blz.). Was het eerste deel in opzet vrij volledig, door de toevloed aan bronnenmateriaal moest dit deel 'een zeer beperkte keuze' bieden die 'ook nog subjectief moest zijn', zo verontschuldigt de schrijver zich. Al met al worden er interessante onderwerpen aangesneden. Aan de totstandkoming van het Reglement op het beheer der rivierpolders in de provincie Gelderland in de jaren 1831-1837, door Thorbecke 'de grootste proef van provinciale wetgeving' genoemd, en de (unificerende) gevolgen daarvan voor de beide waarden, wordt aandacht besteed. De discussie tussen Thorbecke en A. G. Brouwer over het publiek- of privaatrechtelijk karakter van de waterschappen werd buiten de Gelderse rivierpolders om uitgevochten. Thorbecke verdedigde natuurlijk zoals ook later in de grondwet van 1848 is vastgelegd, het publiekrechtelijk karakter. Volgens hem waren Provinciale Staten bevoegd tot wijziging van de reglementen van de waterschappen. Brouwer, afkomstig uit de Bommelerwaard, verdedigde de rechten van de grondeigenaren binnen de waterschappen en daarmee het privaatrechtelijk karakter. Ook worden onderwerpen behandeld als de vorming en verdwijning van dorpspolders, onderhoud van dijken, overstromingen van 1855 en 1861, de totstandkoming van de spoorbrug in de lijn Utrecht - 's Hertogenbosch bij Zaltbommel, en de waterbeheersing in de beide waarden, zowel uitwatering als waterinlaat. Een lijst van alle functionarissen van 1838 tot 1977 besluit dit deel vol interessante grepen uit de negentiende en begin twintigste eeuwse ontwikkeling van de beide waterschappen. Een afgerond geheel is het niet geworden, maar de veelzijdigheid van de instelling is ruim naar voren gebracht. Voor dit deel geldt overigens hetzelfde bezwaar betreffende het ontbreken van kaartjes als bij het eerste deel.

Het boek eindigt met een kort deel III van mr O. W. A. baron van Verschuer over de toekomst van het waterschapsbestel, getiteld: *Poldermeester, waar gaat ge naar toel* Op enkele ministeriële en provinciale nota's betreffende de nieuw te vormen waterkringen, zoals de samenbundeling van waterschappen gaan heten, wordt kort ingegaan. De schrijver pleit voor handhaving van de bemoeienis van de bewoners van de polders met de gang van zaken en het beheer in de eigen polders. Er zal, volgens de schrijver, een 'poldermeester nieuwe stijl' moeten komen die primair de kwantitatieve waterbeheersing tot zijn taak zal hebben met daaraan gekoppeld het kwaliteitsbeheer.

Al met al een leerrijk en interessant boek dat in brede kring de waardering zal vinden die het verdient.

C. L. Verkerk

R. C. van Caenegem with the collaboration of F. L. Ganshof, *Guide to the Sources of Medieval History* (Europe in the Middle Ages, Selected Studies II; Amsterdam, etc: North Holland Publishing Company, 1978, 428 blz., f 115,-, ISBN 0 7204 0743 5).

In 1962 publiceerde R. C. Van Caenegem zijn *Encyclopedie van de geschiedenis der middeleeuwen*. De uitgever van de nieuwe *Guide* zegt in verso van de titelpagina dat deze van de eerstgenoemde een vertaling is, R. Vaughan daarentegen noemt in zijn inleidinkje het nieuwe werk 'emphatically not a translation'. Het één en het ander is waar: de opzet van de indertijd hartelijk verwelkomde *Encyclopedie* is eender gebleven, het boek is echter bijgewerkt en aangevuld met een voor deze uitgave samengesteld hoofdstuk over maten, gewichten en enkele publicaties over lonen en prijzen en één over de toepassingsmogelijkheden van de computer bij historisch onderzoek. Beide vormen een zeer te waarderen aanvulling. Uitgevallen is het aardige paragraafje in de *Encyclopedie* over kaarten uit de middeleeuwen. Daarentegen is het hoofdstuk over bibliotheken uitgebreid met een paragraaf 'present day situation'. Het lijkt de moeite waard het werk nu in de Engelse versie opnieuw op de keper te beschouwen.

Handleidingen van deze aard behoren tot de hulpmiddelen waarvoor ieder de auteur van harte dankbaar is, maar die onvermijdelijk in het gebruik allerlei irritatie oproepen, soms omdat er te weinig systeem in zit, in dit geval echter omdat het gevolgde systeem wat onsoepel blijkt in de praktijk. Het boek is, lijkt me, zo sterk vanuit het gezichtspunt der institutionele geschiedenis opgebouwd, dat er voor bepaalde objecten van onderzoek nauwelijks of geen plaats is. Het is opvallend dat bij de behandeling van Church History de aandacht vrijwel geheel wordt opgeslorpt door pausen en concilies; een bibliografie betreffende theologen en religieuze stromingen, ketterse bewegingen, kerkhervormingen zal men hier tevergeefs zoeken. Ook het zuiver stedelijke recht is tussen schip en kade gevallen. De stedelijke privileges krijgen het volle pond - al ontbreekt de mooie serie *Danmarks gamle købstadlovgivning* -: ze passen in de wetgevende activiteiten van de landsheer. De eigen wetgeving en eigen rechtspraak van de steden komt nauwelijks aan de orde. Waar men stedelijke keuren, costuymen, uitspraken van hoofdgerechten etc. moet zoeken, blijkt nergens. De Keulse *Schreinsbücher* krijgen een verrassend ruime aandacht, maar dat heel wat meer registers met schepenprotocollen uitgegeven zijn (Stralsund, Halle, Kampen etc.) blijft onvermeld.

Ook de economische geschiedenis komt er wat bekaaid af. Er is een paragraafje over tollen (114) als bron van overheidsinkomsten en de *Recueils* van Espinas-Pirenne en De Sagher *cum suis* over de Vlaamse lakenindustrie worden genoemd, nogal kunstmatig verbonden met Vlaamse 'borough charters' (66). Daar kon Posthumus' Leidse lakennijverheid moeilijk worden ondergebracht; die ontbreekt dan ook. Het *Hansisches Urkundenbuch* dankt zijn plaats onder de 'national history' aan de functie van de Hanze als 'particular institution' (223) binnen het Duitse Rijk.

Moeilijk blijkt ook, om een ander voorbeeld te noemen, de geschiedenis van de universiteiten in het systeem te passen. De meeste gegevens, inclusief de *Bibliographie internationale* van Gibert, vinden we in een noot bij 'university registers' in het hoofdstuk 'Fiscal and socio-economic records', de meeste matrikels echter achterin onder prosopografie.

Het is allicht mogelijk om in een werk waarin een keuze is gemaakt uit een onafzienbaar materiaal bij die keuze hier en daar vraagtekens te zetten. Het is duidelijk, dat de schrijver met speciale aandacht naar Belgische bronnen kijkt. Zijn voorbeelden van landsheerlijke rekeningen uit de Nederlanden betreffen alle het Zuiden; de Hollandse rekeningen van het Henegouwse Huis en die van Gelre (1294) komen niet aan bod. Met de stedelijke rekenin-